

A Bokor-szamizdat

"Csavarjunk az írógépbe két ív fehér papírt, közöttük indigóval, s fogjunk hozzá mondanivalónk leírásához! Nagyobb példányszám eléréséhez több fehér ívre s több másolópapírra van szükség, s az eljárást addig folytatjuk, amíg el nem értünk az írógép befogadási határát jelento, a tapasztalt gépíró ujjait s a mindenre elszánt olvasó szemeit még tönkre nem tevo 12-14-es példányszámig."1 Valahogy így készítették a XX. századi szamizdatirodalmat, közte a kelet-közép-európai és benne a Bokor bázisközösség szamizdatirodalmát.

A Bulányi György piarista páter által 1945-ben alapított római katolikus Bokor bázisközösség az elozo rendszerben illegális egyházi mozgalomként működött. A Bokor mozgalom vezetőit a pártállam bebörtönözte, tagjait a rendőség figyelte, vezetőjét és ezáltal az egész mozgalmat a magyar katolikus hierarchia kiközösítette. A Bokor üldözött és perifériára szorított, földalatti egyházként, vallási megújulási mozgalomként, alternatív vallási csoportként, grassroot szervezetként működött.

A kezdetben 200-300 fot, az 1980-as években kb. kétezer fot számláló Bokor megteremtette a maga illegális, szamizdatirodalmát, amelynek három korszaka különíthető el. Az első korszak Debrecenhez kötődik (1948-1952), mivel a mozgalmat is itt alapították. Az indulás írásait a Bokor-szamizdatirodalomban az "első hullám" vagy a "naiv kezdetek" címmel illetik.2

Az első korszak termése már pontosan tükrözi a Bokor-szamizdatokra jellemző tematikát. Kiadtak külföldi egyházi dokumentumokat (pl. Suhard párizsi bíboros érsek 1945 után kiadott körlevele), egyházpolitikai írásokat (pl. Bulányi György, Lakos Endre, Török Jeno tollából), Sík Sándor egykori munkatársának, Kardos Klárának a lelkiségről szóló két kötetét, egy rajzos hittankönyvet az alsósoknak és egy nem rajzost a felsősöknek, valamint imádságokat és elmélkedéseket. És természetesen az alapító Bulányi György kötetét is sokszorosították (pl. Szeretet az Isten; Az Isten Országá címűek).

A kiadványok elkészítéséről és terjesztéséről a ma 85 éves Bulányi György azt írta, hogy "volt Debrecenben egy, a püspöki helynökségnek is dolgozó hölgy, aki reggeltől estig nekünk gépelt. Ha jól emlékszem, hat fillért fizettem neki egy A/4-es lap feléért. Elmondhatatlan mennyiségben gyártotta ezeket az írásokat. Vittem az írásokat az ország különböző pontjain tartott lelkigyakorlataimra. Beterítettük vele a fél országot."3

A debreceni korszaknak az 1952 augusztusi letartóztatási hullám vetett véget, amikor a Bokor vezető tagjait letartóztatták, és elkobozták az elérhető füzeteket is.4 Ez volt az a korszak, amikor "egyetlen másolópapír alkalmazása is államellenes cselekedetnek számított", és "a legbátrabbak is tartottak rövidebb-hosszabb szünetet »önkiadási« tevékenységükben, mivel jobbnak látták megtakarítani a felforgató iratok terjesztésének vádpontját".5

Ennek és a Bokor vezetőinek bebörtönzése ellenére, 1952 után is "keletkezett" Bokor-szamizdat. A budapesti második korszakban (1952-1971) a Bokorhoz és Lénárd Ödön piarista szerzeteshez egyaránt köthető külföldi fordítások terjedtek (dokumentáció a francia munkáspapi mozgalomról, egyházi híryananyagok, jelentősebb személyek nyilatkozatai, a családi élettel, gyermekneveléssel kapcsolatos témák) a Bokorban és azon kívül. Bulányi György nyolcéves börtönbüntetéséből való szabadulása után (1960) úgy döntött, hogy "többé nem tesz indigót az írógépébe".6 A páter azonban nem tudta betartani önmagának tett ígéretét, és élete fő teológiai műve, az evangéliumok elemzése "szamizdatban" terjedt a Bokorban és azon kívül.

(A Keressétek Isten Országát! [KIO] címu munkája 1968-tól jelent meg, és 1970-ig készült el belöle a - teljes - hat kötet.)⁷ Bulányi más nagyobb lélegzetu munkái (Karácsony és remény, 1970; Merre menjek?, 1971) és kisebb terjedelmu írásai (Melléktermékek - 13 füzet) is ekkor láttak napvilágot.

A KIO "gyártási folyamatáról" Bulányi azt írta, hogy "egy A/4-es ívpapírosra 60 sor fért, soronként 60 leütéssel. Ez összesen 3600 leütés". A KIO "hat szamizdatkötete összesen ezer ilyen lap. Legépeléséhez tehát három és fél milliószor kellett leütni a billentyut. De nem akárhogyan, mert a KIO úgy lett gépelve, hogy 12 papirost és 11 indigót tettünk bele a gépbe - illetoleg, eggyel többet, mert ez volt a gépelo, Vadas Éva néni stikapéldánya. Verni kellett a masinát, nem simogatni. Rojtosra verte az ujjait! Csak a KIO-ból tíz sorozatot készített az évtizedek folyamán, s ez 36 millió leütés. Mindezt, igen, szerelembol tette. A Bokorban semmit sem csinálunk a Bokorért pénz ellenében".⁸

Az idoben leghosszabb és legtermékenyebb harmadik korszak (1971-1989) akkor vette kezdetét, amikor a Bokor tagjai elhatározták, hogy megváltoztatják addigi ajándékozási szokásaikat és elkerülve a kevésbé értékes és kevésbé személyes karácsonyi ajándékozásokat, egymásnak készítenek karácsonyi ajándékot. Nem vesznek egymásnak könyveket, hanem saját maguk termékeivel ajándékozzák meg egymást ("testvéreknek ajándék testvérektől"). Ebbol lett a Karácsonyi Ajándék, a KARAJ, amely eloször 1971-ben egy füzetben, majd 1972-ben ketto, 1973-ban négy, 1974-ben pedig hat füzetben jelent meg. (A írások névtelenül jelentek meg, de a Bokor-tagok tudták, hogy kik a szerzok.)

A hatvanas években indult a II. Vatikáni Zsinat szellemiséget tükrözo, progresszív beállítottságú nemzetközi folyóirat, a Concilium, amelyre a Bokor korán felfigyelt, s elkezdte egyes cikkeinek, majd - a 1970-es években - tematikus számainak (a latin-amerikai felszabadulási teológia, az ero nem alkalmazás, a politika és életszentség, a szegénység) fordítását. Magyar Concilium címen nyolc füzet jelent meg (1975-1984).

A mennyiségi paraméterek tekintélyesek, hiszen a Budapesten szerkesztett "központi" KARAJ-ból összesen 171 szamizdatkötet jelent meg 1971 és 1989 között. Minden kötet ötven-száz oldalas volt, ami összesen 8550-17 100 oldalt tett ki. Ezen "központi kiadás" mellett a vidéki nagyvárosokban muködo Bokor közösségek is elkészítették a maguk "helyi kiadású" Karácsonyi Ajándékaikat. A "központi" és "helyi" KARAJ-ok oldalszáma összesen mintegy 15 000 körül mozoghatott (kb. 46 millió karakter) az adott idoszakban, ami valószínűleg - a terjedelmet tekintve - kimagasló teljesítmény a magyar, de lehet, hogy a régió szamizdattörténetében is.

Egy-egy KARAJ-évfolyam általában tíz önálló kötetbol állt (a "központi" és önálló kötetek száma volt 171), és egy-egy önálló kötet kb. harminc példányban jelent meg.

A KARAJ elkészítése szervezett rendben zajlott. Szeptember közepéig kellett leadni a KARAJ-ba szánt írásokat, amit egy, a Bokor tagjaiból álló, 1971 óta szinte állandó, 5-6 fos szerkesztőség az elso ülésén, tematika szerint (elmélet, pasztoráció, családszociológia, elmélkedések stb.) szétválogatott. A szerkesztőség megállapodott a fo részekrol, a mufajokról és a hozzávetoleges terjedelemlrol. A szerkesztobizottság második, egyben utolsó ülésén (október közepe) már a kiválogatott, a szükséges stiláris javításokon átesett, fejezetcímekkel ellátott írások kötetbe rendezésére került sor. A megszerkesztett kötetek a gépelokhoz kerültek, akiknek október végéig kellett "legyártaniuk" a megbeszélt számú oldalakat. A köteteknek november végéig kellett bekötetni ahhoz, hogy december 10-re, a karácsony elotti utolsó közösségi összejövetelen minden arra illelőkes a kezébe vehesse. A kötetek így kerültek kézrol kézre, közösségtol közösségig karácsonyra a Bokor tagjaihoz.

A kötetek technikai előállításában azonban nem volt ennyire problémamentes. Utánajárás kellett ahhoz, hogy a hiánycikknek számító harmincgrammos átütőpapír kello mennyiségben rendelkezésre álljon, hogy ne a kapható, de rossz minőségű NDK indigó, hanem a ritkábban kapható Deltaplan karbont vehessék meg, hogy megfelelő strapabírású és különböző színű kötővászaron a kello időben a rendelkezésre álljon. A gépelések zömét a közel tíz év börtönműtől "rendelkező" Vadas Éva szerzetes novél végezte el, majd az egyre szaporodó kötetek gépelésén már többen osztoztak.

A kapható írógépek (pl. Olimpia, Erika, Remington) mind csatasorba álltak. A "technikai forradalom" a demokratikus ellenzék aktív közreműködésével érte el a Bokor szamizdatkészítőit 1980 oszén. Errol a szervezeti és technikai szempontból egyaránt fontos találkozásról Bisztrai György közösségi vezető azt írta, hogy "Hodosán Róza, a budapesti házunk pincéjében megtanított a stencil lapra gépelt szöveget, fakeretre feszített szítaszövetre ragasztani, erre festéket önteni, s egy gumi hasábbal a festéket a szítán és a stencillapon átpréselni. A szerkezet alá tett üres papírlapon pedig megjelent a szöveg. Ez volt a szítázás. Dolgoztam vele, de nem sokáig, mert - 1981 tavaszán szintén Rózával és Domszky Keresztúlról egy nagydarab, szakállas holland újságíróval, az Ors vezér téren átvettem egy új, kézzel hajtott, stencilgépet. A stencil lapokat különböző üzemektől, gyártól "kunyeráltam"; mivel irodagép-műszerész volt a szakmám és naponta 4-8 céghez is el kellett mennem könyvelőgépeket javítani. Aztán egy józsefvárosi lakásban kezdtük el a stencil-gyártást. Nehezen ment. A festék suruságának és a gép nyomóerejének beállításával sokat küszködünk. Ha már fel volt téve a gépre a stencil papír, akkor érdemes volt az oldalból 500 darabot gyártani (a stencil papír kb. ennyit bírt ki). Egy oldalas röplapnak ez a módszer kiváló, de a kötetek legyártására nem volt megfelelő. Nem is készült komplett kötet, csak néhány 10 oldalból 500-500 példány. Lelkemben azt gondoltam végig, hogy ez a technika nem a Bokor profiljához való, mert nagyon kevés embert lehetett bevonni. Nem volt közösségi munka, hanem egyéni "partizánmódszert"; igényelt".⁹ A Bokor szamizdatgyártása tehát nemcsak más technikát igényelt, mint például a Beszéelő, de más "gyártási filozófián" is alapult.

Az újabb technikai újítás 1984-ben következett be, amikor egy lyukszalag vezérlésű NDK íróautomatát ("a traktor") sikerült Székesfehérváron munkába állítani. "A traktor" elfoglalt egy teljes kisházat. A betűkarok csapásainak iszonyú erős hangja miatt hosszan kellett keresni hozzá a veszélyt vállaló házigazdát. Egy régi bérház földszinti tanácsos lakásába került. A kisházára újságpapírral párnázott ajtót és biztonsági zárat, álmennyezetet és a falakra habtáblából hangszigetelést tettünk".¹⁰ "A traktort" éjszaka szállították a lakásba, hogy a szomszédok ne lássák. "Egyszer kellett legépelni vele az anyagot, persze félreütések nélkül, mert a lyukszalagot javíttatni igen nehézkes volt, azután már újra és újra gépelte automatikusan a lyukszalagról. Tíz perc alatt elkészült egy oldallal, ami alatt a kiszolgálója éppen szét tudta rakni a tíz indigós példányt és előkészíteni a következő "szendvicset"".¹¹ A hangok óhatatlan kiszűrődése és a lakásokban valamint plébániákban felszerelt lehallgató-készülékek miatt a lebukás lehetősége mindig adott volt. Szintén NDK-s gépek voltak az 1984-1985 körül megérkező Robotron 6011-es elektronikus, margarétafejes írógépek, amelyek 1050 karaktert (kb. 15 sornyi szöveget) tudtak megőrizni, amit aztán tetszőleges mennyiségben lehetett kinyomtatni. Bisztraiék azonnal nekiláttak a gép memóriájának bővítéséhez. "Meg kellett benne találni, hogy hol gátolja, tiltja a program a nagyobb mennyiségű jel tárolását. Kemény fejlesztőmunka kezdődött. Sikerült eloszór olyan hardvert, kártyát építeni, ami már egy oldalnyi meg tudott őrizni. Aztán megszületett a több

éven keresztül alkalmazott technika: egy speciális magnetofonra került rögzítésre a begépett szöveg, amit aztán bármikor elő lehetett venni, és gyártani lehetett belőle a tíz példányokat".¹² A találmányi hivatalnál természetesen be nem jegyzett újítások sora azzal folytatódott (1986), hogy a Commodore 64 számítógép egyszerre négy darab Robotron gépet vezérelt, így tíz perc alatt negyven példány készült el egy oldalból. Tehát "egy 120 oldalas KARAJ-kötetből tíz példány 20 óra alatt íródott ki. Egy kötet kinyomtatása két óra alatt történt meg."¹³

Az eszközök évenkénti beszerzése és az elérhető technikai újdonságok bevezetése külön konspirációs ággá nőtt ki magát a Bokorban, a kiadványokat gépelo, fuzo stb. családok pedig hetekig megfeszítve dolgoztak a szamizdatokon.

Az utolsó gyártási fázis elvégzése, az átlagosan évente ötszáz darab kartonkötés elkészítése is komoly munkát és lebukási kockázatot jelentett. A budapesti könyvkötők között kellett eloszor bizalmi kapcsolatot kialakítani, hogy aztán adott időben a köteteket gyorsan bekötethessék. (A vidéki KARAJ-okat általában nem kötötték be.) Az 1980-as évek elején Király Ignác közösségi vezető érdi házában pincéjében működött a szamizdatkötészeti központ. Leselejtezésből megszerzett, immár saját vágógép és prés gépette egyszerűbbé a végso munkafázis elvégzését. Ez a hivatalos kötetektől való függetlenedés azonban már a hatóságnak is túl sok lehetett, mivel egy jól szervezett rendszeri akció során a már kész példányok, az 1985-ös termés nagy részét elkobozták. A közúti ellenőrzés során előállított "két Trabantost" 2-3 órás kihallgatás és a szabálysértési eljárás elindítás után a rendszér elengedte.

A szerkesztési és az elkészítési kérdések, valamint a mennyiségi vonatkozások mellett fontos a tartalmi és színvonalbeli kérdések számbevétele is. A KARAJ-ok mufaja nehezen meghatározható, hiszen nem egységes mufajú, tematikájú és színvonalú kötetssorozat létrehozása volt a cél, hanem a saját önkifejezés lehetőségének és az önálló fórum létrehozásának a megteremtése. Egyszerre voltak benne jelen a lelkiiségi füzetekre jellemző, az egyházi ünnepekhez kötődő és azoktól független elmélkedések, komoly teológiai és a társadalomtudományok körébe tartozó értekezések, egy mozgalom életével összefüggő írások és fordítások. Bulányi Györgynek a magyar egyházzal és vatikáni hierarchiával való teológiai és egyházfegyelmi vitájától kezdve (1976) - a KARAJ-sorozat részeként - minden évben önálló Dokumentumkötet is megjelent. Ennek tematikája és egyben terjedelme tovább bővült attól kezdve (1979), hogy a Bokor férfi tagjai megtagadták a katonai szolgálatot. (A dokumentumkötetek szó szerint közölték az ÁEH-val és állami intézményekkel [pl. Országgyűlés, Büntetésvégrehajtási Intézetek], a Magyar Katolikus Püspöki Karral [MKPK] és a Vatikánnal folytatott párbeszéd dokumentumait. Közöltek a Bokor tematikájába illo világi és egyházpolitikát érintő megnyilvánulásokat, dokumentumokat, a Bokorral kapcsolatos, külföldön megjelent írásokat, interjúkat és sajtócikkek fordításait stb.) Az 1990-ig megjelenő 14 önálló dokumentumkötet a Bokor több fronton vívott (világegyházi, államegyházi, állami, civil társadalmi) emberi jogvédő (lelkiismeret- és vallásszabadság, szólásszabadság) tevékenységének eseményeit vette számba, ami kor- és egyháztörténeti szempontból is jelentőséggel bír. A Bokornak ez a politikai szabadságjogokat is érintő küzdelme teremtette meg azután az 1980-as évek elejétől a párbeszéd lehetőségét a demokratikus ellenzékkel (a már említetteken kívül Haraszi Miklóssal, Kis Jánossal, Koszeg Ferencsel, Rajk Lászlóval, Solt Ottóliával, majd pedig 1986-tól Mislivetz Ferencsel). A rendszeresnek mondható "magánlakásos" találkozások során a közvetlen szamizdatcserére is lehetőség nyílt, amelyek írásos nyomai mind a KARAJ-ban, mind pedig a Beszélőben, illetőleg a Nagy Jenő által szerkesztett Demokratában is tetten érhetők, például egyházpolitikai és katonaság-megtagadó témákban.

A KARAJ-ok sorába tartoztak, de önálló kötetben jelent meg az évenként más és más téma köré (pl. gyermeknevelés, eroszakmentesség, engedelmesség, szegénység) szerveződő kötet, a Közös Dolgaink (KD). A Bokor tagjai, közösségei megvitatták az "alapanyagnak" tekintett, egy vagy néhány felvezető tanulmányból álló KD-t, és az erre adott válaszokból született meg - szintén évenként - az önálló ún. Reflexió-kötet.

Önálló kötetekben jelentek meg Bulányi György későbbi szamizdatkötetei (az említett KIO-n kívül az Egyházrend és az Erény-e az engedelmesség?),¹⁴ és a fordítási kötetek. Utóbbiak egy része a nyugati teológus szakírók könyvei (Jean-Marie Müller: Az eroszakmentesség evangéliuma; Windass: Kereszténység és eroszak; Pinchas Lapide zsidó teológus egyik műve; Gerhard Lohfink: Milyennek látta Jézus a közösséget?; Jean-Michael Hornus: Nem harcolhatok! és Ernst F. Schumacher: A kicsi szép), másik része vallásfilozófiai (pl. Nyikolaj Bergyajev) és történeti munkák (Arnold Toynbee: A vallás a történész szemével; Enciklopédia Britannica egyes részei), valamint zsinati dokumentumok (pl. Lumen Gentium) voltak. Magyar szerzőt is kiadott a Bokor: az első korszakban például Kardos Klárának az írása látott napvilágot, a harmadik korszakban Hamvas Béla műveiből állt össze két füzet anyaga. A dokumentumkötetek folytatásának lehet tekinteni a közösségi vezető Havasy Gyula önálló dokumentum-gyűjteménye (Háttér, 1944-1987), amely azután megjelent legális formában is.¹⁵ A Bokor vidéki muhelyeiben (Debrecen, Győr, Pécs, Sopron, Szeged stb.) is születtek önálló szamizdatkiadványok. A Bokor 1975 óta működő, székesfehérvári "ökológiai munkacsoportjának" szellemi alkotásai egyrészt a KARAJ-okban, másrészt helyben kiadott Pálmaág-füzetekben jelentek meg.¹⁶ (1986 és 1989 között 13 db Pálmaág jelent meg, egyenként 20-40 példányban.)¹⁷

A Bokor szamizdatokból "kötelespéldányt" kaptak a Bokor vezetői (ún. ág- és ágrész vezetők) és a 8-12 főt számláló közösségek, amelyek azután saját igényeiknek vagy pasztorációs szándékaiknak megfelelő számú példányban újra legépelték az általuk fontosnak ítélt KARAJ-okat, könyveket, fordításokat stb. Elofordult, hogy egy-egy közösségnek vagy nagyobb településen működő helyi közösségeknek volt egy külön "könyvtárosa" is. Ezek a közösségi vagy városi "szamizdatkönyvtárak" gyűjtötték a más vallási közösségek és a demokratikus ellenzék által kiadott szamizdatokat és a legális könyvforgalomban elérhető jobb könyveket. A Bokor-szamizdatirodalomból tiszteletpéldányt kaptak a Regnum Mariánum, a Focolaré, a Taizé mozgalom vezetői, egy-egy szerzetes, ökumenikus lelkészcsoportok, szimpatizánsok, jó barátok. És a Bokor-szamizdat nyilván eljutott az ÁEH-hoz, a III/III-as ügyosztályhoz és püspöki kar tagjaihoz. (Utóbbival kapcsolatban ismertté vált, hogy a MKPK körlevelet bocsátott ki 1978-ban Bulányi György Lelkipásztori marketing című munkája ellen. A körlevél szépséghibája volt, hogy olyan mondatokat idéztek a szerző munkájából, amelyek nem is szerepeltek a műben. Azóta sem derült fény arra, hogy az állam vagy az egyház szervei hamisították-e meg a művet.)

A Bokor harmadik szamizdatkorszaka, vagy ahogyan a Bokorban nevezik, a "harmadik hullám" után még 1992-ig adtak ki "szamizdatformátumú" KARAJ-okat és más kiadványokat. (A Bokor aktuális cselekvési terveivel foglalkozó Közös Dolgaink és az ezekre adott Reflexiók a mai napig, évente megjelennek!) A rendszerváltással egy időben alapították a Bokor - immár legális - folyóiratát, a kéthavonta megjelenő Érted vagyokot ("A jézusi tájékozódás folyóirata"), ami eddig 84 számot ért meg. A Bokor "belső tájékoztató hírlapja, a Bokor közösségeiben élok számára" jelenik meg havonta, elektronikus formában is a TÁJÉK (jelenleg a XIV. évfolyam 152. számánál tart) és az elsődlegesen Bulányi György írásait közlő Koinónia (XI. évfolyam). A Bokor-szamizdat jelentős része ma már CD-re került, és egyes írásait közölte a Harmadik Part

folyóirat és az Egyházforum Kiadó. A Bokor legális könyvkiadója korábban az Irotron, majd a Bokorliget, később pedig az Elpídia Kiadó, illetve, Bulányi György Naplójának köteteit a Püski Kiadó jelenteti meg.

Csapody Tamás